

HOE SPINOZA DE WERELD ZAG

Dr. ir. F.L. Neerhoff (www.fredneerhoff.nl)

Lezing Centrale Bibliotheek Den Haag d.d. 27 april 2025

Abstract

Er volgt een korte introductie tot Spinoza's hoofdwerk de *Ethica* ¹. Tevens komt zijn eerder uitgekomen *Theologisch-politiek traktaat* ² kort aan de orde. Spinoza heeft veel ontleend aan zijn leraar Van den Enden ³, de Engelse filosoof Hobbes ⁴ en de Italiaanse politicoloog Machiavelli ⁵.

Tijd- en plaatsbepaling

De vrijdenker Spinoza is in 1632 te Amsterdam geboren uit Portugees-Joodse immigranten. Hij kreeg een Joodse opvoeding maar kon niet geloven in de onsterfelijkheid van de ziel en dat God de auteur was van de Bijbel. Als straf voor zijn ongeloof werd hij op 23-jarige leeftijd door zijn synagoge in de ban gedaan, d.w.z. volledig (sociaal en intellectueel) geïsoleerd van de Joodse gemeenschap, om daarna – nog immer ongelovig, en niet bekeerd tot enige andere godsdienst - te verhuizen naar Rijnsburg nabij de Universiteit van Leiden alwaar toentertijd de nieuwe filosofie van Descartes onderwezen werd, en waar nu museum *Het Spinozahuisje* is gevestigd.

Vervolgens woonde hij in Voorburg nabij *Hofwijck*, het zomerverblijf van de grote natuurkundige Christiaan Huygens waar Spinoza filosofische discussies mee had en voor wie hij lenzen sloep. Tenslotte verhuisde hij naar Den Haag alwaar hij zijn hoofdwerk de *Ethica* afrondde, en waar hij op 45 jarige leeftijd stierf op de Paviljoensgracht, recht tegenover het bekende Spinoza-standbeeld.

Ethica

Met dit filosofische werk beoogde Spinoza een gids te bieden voor 'het goede leven'. M.a.w. een leven in vrijheid, gemoedsrust en geluk. Volgens Spinoza kan dit bereikt worden door een zo groot mogelijk inzicht in, en gevoel voor de Natuur te krijgen en daar vervolgens naar te leven. Eerst begrijpen en dan oordelen was zijn leefregel.

Natuur

Voor een goed begrip van de *Ethica* wordt eerst opgemerkt dat onder 'Natuur' iets geheel anders wordt verstaan dan gebruikelijk. In plaats van de onschuldig gehouden natuur (met kleine letter) van de bloemetjes en de bijtjes, of de natuur zoals moderne fysici haar bestuderen (namelijk de materiele kant ervan), begreep Spinoza de Natuur (met hoofdletter) als de gehele werkelijkheid of 'alles wat is'. Daarmee is *de mens vanzelf een integraal onderdeel van die Natuur, inclusief zijn gevoelens en gedachten*. Kennis van de Natuur betekent om dezelfde reden tevens *zelfkennis*. Maar niet alleen de mens zelf, ook een door mensen aangelegde verkeersweg en alle andere *artefacten* behoren tot die alles omvattende Natuur ⁶, die zowel de kenmerken van materie (lichaam, 'uitgebreidheid' in de *Ethica*) als geest (ziel, essentie, gevoelens) heeft.

Verder veronderstelt Spinoza de werkelijkheid van lichaam en geest, precies zoals bij de mens zelf het geval is, als een *ondeelbaar* geheel, als ware het de twee kanten van dezelfde medaille. Geen geest zonder materie, en vice versa. Deze filosofische positie die Spinoza kenmerkt heet *monisme*, in afwijking van het dualisme van Descartes die juist een scheiding tussen lichaam en geest voorstond.

Het meest fundamentele onderdeel van de Natuur vormen echter de *fundamentele natuurkrachten* van de fysica ⁷. Die zijn verantwoordelijk voor alle dynamiek, en zijn op hun beurt gebonden aan de vaste wetten van de fysica. (Spinoza noemde dit onderdeel van de Natuur - de fundamentele natuurkrachten - de *Natura naturans* (de 'naturende' Natuur), dit ter onderscheid van de *Natura*

naturata (de 'genatuurde' Natuur), zijnde de overige werkelijkheid die door de *Natura naturans* onderhouden wordt). Alle andere natuurkrachten (wrijving, veerkracht) zijn er een afgeleide van. Ook het lichaam van mens en dier wordt uitsluitend door deze fundamentele krachten en hun afgeleiden beïnvloed, waar zij als gevolg allerlei elektrochemische en mechanische processen in werking zetten en aldus ook de gedragingen van levende wezens bepalen. M.a.w., in deze visie worden de biologische, psychologische en sociologische wetten, *in casu* die van het dagelijks leven, waaronder de door de Staat afgekondigde wetgeving, ten diepste bepaald door de wetten van de fysica, en niet door iets van daarbuiten. Vandaar de titel van ons boek '*de Natuur als wetgever*'⁸. Tenslotte is volgens Spinoza de Natuur oorzaak van zichzelf (*causa sui*) en heeft als enige doel zichzelf in stand te houden. In de *Ethica* noemde hij de Natuur *substantie*, en definieerde die als datgene dat op zichzelf bestaat en op zichzelf begrepen moet worden.

Wellicht ten overvloede merk ik op dat de mens binnen de Natuur geen uitzondering is, want onderhevig aan precies dezelfde fysische krachten als alle andere dingen, dood of levend. M.a.w., vanuit het perspectief van de Natuur is de mens een ding zoals andere dingen. Dit spinozistische wereldbeeld verschilt met dat van het christelijke en humanistische beeld als zou de mens respectievelijk 'de kroon op de schepping' of 'de maat van alle dingen' zijn. Volgens de humanistische visie zou de mens zelfs een vrij en autonoom wezen met een zinvolle lotsbestemming zijn, het enige levende wezen dat zich zou kunnen onttrekken aan de altijd en overal geldende natuurwetten (fysica).

Spinoza's God

Spinoza heeft zich onsterfelijk gemaakt door zijn *gelijkstelling* van de Natuur met God ("Deus sive Natura", oftewel "God of de Natuur"). Het gebruik van het beladen woord 'God' in de *Ethica* is waarschijnlijk terug te voeren (de ware reden is onbekend; Spinoza gaf zelf geen toelichting) op wat traditioneel de term God altijd al uitdrukte in de *filosofische* traditie, namelijk grond of oorsprong van alle werkelijkheid. *Een traditie die ouder is dan de Bijbel*.

Opmerking: Er is veel voor te zeggen om in plaats van de gehele Natuur, Spinoza's *Natura naturans* – d.w.z. de fundamentele natuurkrachten van de fysica – te identificeren met een God. Die *naturans* is immers de ware oorsprong van alle werkelijkheid.

Merk op dat Spinoza's naturalistische God in tegenstelling tot de Bijbelse God *geen menselijk gezicht* heeft. De Natuur of Spinoza's God kan door de moreel neutrale fysische krachten zelf geen bedoelingen hebben, noch een inherente moraal (er is niets wat op zichzelf 'goed' of 'slecht' is).

Kortom, Spinoza gelooft niet in de morele Joods-christelijke God, hij ontkent het bovennatuurlijke (de Natuur is alles, meer is er niet) en als gevolg ontkent hij openbaringen. Zijn God wordt niet door hem vereerd, noch wordt er opgeroepen tot gebed en er is geen sprake van enig dienstbetoon jegens zijn God, m.a.w. Spinoza belijdt geen alternatieve godsdienst. Vanuit het mythische Joods-christelijke perspectief is Spinoza een atheïst van het zuiverste water (vergelijk ook Bayle⁹).

Conatus

Ofschoon Spinoza bekend staat als een filosofische rationalist die grote betekenis toekende aan de rede, is de mens volgens hem beslist *geen rationeel* wezen. Geen wezen dus dat zich uitsluitend laat leiden door overdachte, rationele keuzes. Nee, volgens hem wordt de mens, net zoals alle andere dieren, vanuit de *drang tot zelfbehoud* (Spinoza's *conatus*) primair gedreven door (onbewuste) instincten en driften. Deze opvatting is intussen empirisch bevestigd door psychologen, en in 2002 beloond met een Nobelprijs in de economie¹⁰. Tevens zal deze ontdekking ongetwijfeld grote invloed hebben op het dominante westerse mensbeeld als zou de mens een overwegend rationele beslisser zijn.

Moraal

Iets is volgens Spinoza moreel 'goed' als dat iets je conatus versterkt (jou van nut is, of in jouw *belang* is). Deze vorm van *eigenbelang* dient in perspectief gezien te worden met het gegeven dat Spinoza in de *Ethica* uitdrukkelijk erkent dat het tevens in jouw belang is om met anderen samen te werken, en derhalve het *algemeen belang* na te streven.

Bij dit alles ligt de *Gulden Regel* ten grondslag, die luidt "behandel de ander zoals jezelf behandeld wilt worden", door ons geformuleerd als "houd rekening met elkaars belangen". Vervolgens vindt er middels *empathie* (het inleven in elkaars belangen) een afweging van belangen plaats.

Vrije wil

Omdat mensen beschikken over bewustzijn kunnen zij het besef hebben zich vrij te *voelen*, terwijl zij zouden kunnen weten dat dit gevoel een *illusie* moet zijn. Immers, ook mensen zijn volledig gedetermineerd door de natuurwetten, zij hebben *geen vrije wil*, het zijn geen autonome wezens. Je vrij *voelen* is iets anders dan werkelijk vrij *zijn*! Spinoza kende dit onderscheid maar al te goed. De verklaring van deze schijnbare tegenstrijdigheid is erin gelegen dat de eerste oorzaak van onze actuele psychologische toestand ons onbekend is. Veel later is experimenteel inderdaad gebleken dat ons brein een fractie van de tijd eerder reageert dan dat we ons dat bewust zijn.¹¹

Psychologie

De onbewuste instincten en driften manifesteren zich als gemoedsaandoeningen (*affecten*) of emoties. Spinoza onderscheidde *drie primaire affecten*, te weten *begeerte*, *blijheid* en *droefheid*. Alle andere affecten kunnen volgens Spinoza in deze drie worden ontleed. Dit is inderdaad nog niet zo lang geleden experimenteel gevalideerd, en speelt een rol in het moderne emotie-onderzoek¹². Blijheid bevordert de conatus, terwijl droefheid die juist ondermijnt. Samen met inzicht in de aard der dingen en hun onderlinge samenhang, kan er volgens Spinoza, hoe moeilijk ook, met inzet van de rede en zelfkennis een optimale persoonlijke vrijheid en gemoedsrust worden bereikt door tegenover elk negatief affect een sterker, positief affect te stellen.

Theologisch-politiek traktaat

In zijn *Theologisch-politiek traktaat* onderzoekt Spinoza de relatie tussen politiek en religie. Spinoza geloofde niet in het heilige karakter van de Bijbel. Volgens hem is de Bijbel een boek als andere boeken. Geschreven door mensen zoals wij hier. Om die reden kan de Bijbel niet de basis zijn van de moraal ('de tien geboden'). Een boek ook, dat net als andere boeken een kritische lezing verdient. In zijn *traktaat* komt hij tot de conclusie dat de Bijbel tal van logische tegenstrijdigheden, inconsistenties, onwaarschijnlijkheden en onwaarheden bevat, maar niettemin tot doel heeft de *gemeenschapszin* te bevorderen. Dit wordt bewerkstelligd door het gewone volk met behulp van mythologische verhalen te onderwijzen in *naastenliefde* en *gerechtigheid*. Politiek komt dat neer op *gehoorzaamheid* aan de hoeder van het Bijbelse geloof: de Kerk (moskee, synagoge).

Voor Spinoza daarentegen was er alles aan gelegen dat de Staat de vrijheid van zijn burgers garandeert (vgl. zijn (en Machiavelli's) uitspraak "Het doel van de Staat is vrijheid") en op basis van rationele argumenten zorgde voor een veilige en stabiele politieke toestand. Een toestand waarin ieder zich vrijelijk, en zonder geloofsdogma's zou kunnen ontplooien.

Scheiding Kerk en Staat

Omwille van ieders veiligheid en het voortbestaan van de Staat, is het noodzakelijk grenzen te stellen aan menselijke handelingen die de stabiliteit van de Staat ondermijnen. Voor Spinoza was de Kerk daar in zijn tijd de grootste bedreiging voor. Hij was namelijk wel zo realistisch te erkennen dat de overgrote meerderheid van de mensen niet leeft volgens de rede, maar min of meer ontvankelijk is

voor godsdienstig fanatisme en bijgeloof. Volgens Spinoza (en Hobbes) hield dit in dat de geestelijkheid door de Staat op afstand van de staatsmacht gehouden moest worden. Hiermee liep Spinoza (en Hobbes) vooruit op de scheiding tussen Kerk en Staat (*secularisme*).

Zoals Spinoza eerder bepleitte werd het na de Verlichting (ca. 1650-ca. 1800) voor democratische rechtsstaten een leidend principe om de Kerk buiten het centrum van de staatsmacht te houden. In contrast hiermee heeft de islam nooit zo'n scheiding der machten gekend. De hoofdoorzaak lijkt erin gelegen dat de profeet Mohammed zowel de *religieuze*, *politieke* als *militaire* leider van de islam was. In het christendom daarentegen was Jezus weliswaar een religieus, maar *geen* politiek *noch* een militair leider. Islamitische fundamentalisten die ernaar streven te leven naar het voorbeeld van Mohammed kunnen om deze reden niet anders dan zich identificeren met deze - in westerse ogen - archaïsche machtsconcentratie met religieuze leiders aan de macht.

Ter afsluiting nog een enkele opmerking over Spinoza's politieke opvattingen. Hij was het eens met Nicolás Machiavelli die vond dat de nadruk op het resultaat moest leggen, in plaats van op bedoelingen. *Hij nam de mens zoals die is, in plaats van hoe die zou moeten zijn.* Wat de Europese politiek betreft, komt het er in onze visie in dit verband dan op aan om over te schakelen op andere beschavingsiconen dan de idealistische christenen Erasmus en Kant, om die te vervangen door hun ideologische tegenpolen, te weten de ongelovige realisten Machiavelli en Spinoza.

Verantwoording

In Spinoza's tijd was het klassiek determinisme algemeen geaccepteerd. Op atomaire schaal staat dit fysische model sinds de opkomst van de kwantumtheorie rond 1900 echter op losse schroeven. Niettemin kan de tekst van deze lezing de kritiek van de actualiteit op hoofdpunten doorstaan. Tot slot wijzen wij er op dat er meerdere interpretaties van Spinoza's werk in omloop zijn.

Literatuur

1. Spinoza, Benedictus, *Ethica*, 1979
2. Spinoza, Benedictus, *Theologisch-politiek traktaat*, 2015
3. Enden, Van den, Franciscus, *Vrije staatkundige stellingen*, 2022
4. Hobbes, Thomas, *Leviathan*, 1985
5. Machiavelli, Nicolás, *De Heerser*, 2007
6. Een mierenhoop behoort onbetwist tot de Natuur. Een roedel wolven ook. Maar een door mensen aangelegde waterkering niet? En een atoombom? Deze voorbeelden illustreren hoezeer we beïnvloed zijn door het christen-humanisme alwaar de mens 'de kroon op de schepping', respectievelijk 'de maat der dingen' is, de Natuur inherent 'goed' en de mens daar los van of zelfs tegenover staat.
7. Tot op heden telt de fysica vijf fundamentele natuurkrachten: de gravitatie kracht, de elektrische kracht, de magnetische kracht, de zwakke kernkracht en de sterke kernkracht.
8. Neerhoff, Fred & David Bakker, *de Natuur als wetgever, een spinozistische maatschappijvisie*, 2024
9. Bayle, Pierre, *Over Spinoza*, Henri Krop en Jacob van Sluis, Red., 2006
10. NRC, *Dankzij Nobelprijswinnaar Daniel Kahneman (1934-2024) begrijpen ook economen dat mensen geen rationele wezens zijn*, 2024
11. Lamme, Victor, *De Vrije wil bestaat niet*, 2010
12. Frijda, Nico, *Spinoza en het moderne emotie-onderzoek*, 2000